

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

คือ ๑. เพื่อศึกษาจิต เจตสิก รูป และนิพพาน ในคัมภีร์อรรถกถาสาลี ๒. เพื่อศึกษากระบวนการทำงานของจิตตามที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาสาลี ๓. เพื่อวิเคราะห์กระบวนการทำงานของจิตในคัมภีร์อรรถกถาสาลี

๕.๑.๑ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ในคัมภีร์อรรถกถาสาลี

จิตคือธรรมชาติที่รับรู้อารมณ์ อารมณ์คือสิ่งที่ถูกจิตรู้ โดยผ่านอายตนะทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ สังสมกระแสแห่งกรรมด้วยขวนวิธึ โดยกรรมและกิเลสถูกสังสมไว้ในรูปของวิบาก โดยมีแยกเป็น อกุศลจิต ๑๒ ดวง กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง อเหตุกจิต ๑๘ ดวง รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง โลกุตตรจิต ๘ ดวง มี ๙ ประเภทคือ ภูมิเภทนัย ชาติเภทนัย โสภณเภทนัย โลกเภทนัย เหตุเภทนัย ฌานเภทนัย เวทนาเภทนัย สัมปโยคเภทนัย และสังขารเภทนัย มี ๒ระดับ คือ จิตระดับวิธึ ทำหน้าที่รับรู้เรื่องราวที่ผ่านทวาร คือตา หู จมูก ลิ้นกายใจ แล้วได้ตอบเป็นขันธ์ จิตระดับภวังค์ ธรรมชาติของจิตมีการเกิดดับ เกิดดับไม่คงที่ ซึ่งตัวจิตมีหน้าที่ ปฏิสนธิกิจ ทำหน้าที่สืบต่อภพใหม่ ภวังคกิจ ทำหน้าที่รักษากรรมวิบากของรูปนาม สืบต่อจากปฏิสนธิวิบากจิต อวชชนกิจ ทำหน้าที่พิจารณาน้อมนึกอารมณ์ที่ปรากฏใหม่ในปัจจุบัน ทัสสนกิจ ทำหน้าที่ เห็นรูปทางประสาทตา สวณกิจ ทำหน้าที่ได้ยินสัททวารมณ ฆายนกิจ ทำหน้าที่รู้กลิ่น สายนกิจ ทำหน้าที่รู้รส ผุสนกิจ ทำหน้าที่รับสัมผัสโผฏฐัพพารมณ์ สัมปฏิจฉนกิจ ทำหน้าที่รับปัญจารมณ์ สันตริณกิจ ทำหน้าที่ ไต่ สวณอารมณ์ โวภูฏัพพนกิจ ทำหน้าที่ ในการตัดสินปัญจารมณ์ ชวนกิจ ทำหน้าที่ในการเสพอารมณ์ ตทาลัมพนกิจ ทำหน้าที่เก็บอารมณ์ จุตกิจ ทำหน้าที่เคลื่อนจากภพปัจจุบัน เป็นดวงจิตสุดท้ายในภพชาติหนึ่งๆ

เจตสิก คือ ธรรมที่ประกอบในจิตโดยไม่พรางจากกัน เป็นธรรมชาติที่จะต้องเกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน รับอารมณ์อันเดียวกัน และอาศัยวัตถุที่เกิดอันเดียวกัน จะแยกจากกันไม่ได้ มีคุณสมบัติ หรือมีจำนวน ๕๒ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง คือ ประกอบเข้าได้กับจิตทุกฝ่ายทั้งกุศล และอกุศล อกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง โสภณเจตสิก ๒๕ ดวง คือ เจตสิกฝ่ายดีงาม

รูปมี ๒๗ อันประกอบด้วย มหาภูตรูป ๔ คือ รูปใหญ่ อันได้แก่ ปฐวี อาโป เตโช วาโย อupaหยากรูป ๒๓ คือ รูปที่เกิดสืบเนื่องจากมหาภูตรูป เหตุทำให้เกิดรูปมีอยู่ ๔ อย่างคือ กรรม หมายถึง การกระทำที่เกี่ยวข้องด้วย กาย วาจา ใจ เป็นกุศลหรืออกุศลบ้าง ที่ได้ทำมาแล้วในภพก่อนหรือภพนี้ จิต หมายถึง จิต ๗๕ เว้นออกเสีย ๑๔ ดวง คือทวิปัญจวิญญานจิต ๑๐ และอรูปวิบากจิต ๔

เพราะว่ามีกำลังอ่อน ไม่สามารถทำให้จิตตชรูปเกิดขึ้นได้ อุตฺต หมายถึง สัตเตโช ความเย็น อุณหเตโช ความร้อน ที่อยู่ภายในสัตว์และภายนอกสัตว์ ทำให้อุตฺตชรูปเกิดขึ้น และอาหาร หมายถึง โอชาที่อยู่ในอาหารต่างๆ ทำให้อาหารชรูปเกิดขึ้นในสันดานของสัตว์ทั้งหลายทุกๆ ขณะของจิต

นิพพาน คือความหลุดพ้นแห่งจิต สภาวะอันเป็นที่ไม่มีเครื่องร้อยรัดซึ่งเรียกว่า ตัณหา หรือสภาวะพ้นไปจากตัณหา ตัณหาได้ชื่อว่า วาณะ เพราะสืบทอดภพน้อยภพใหญ่ ส่วนบรมสุขที่ไม่ตาย ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง คือพระนิพพาน หมายถึงสงบจากกิเลสและขันธ ๕ ทั้งหมด ท่านเรียก สุญญต-นิพพาน ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้น ไม่มีนิमितเครื่องหมาย รูปร่างสัณฐาน สีสันวรรณะอย่างใดเลย ท่านเรียก อนิมิตตนิพพาน ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้นไม่มีอารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยโลภะ และไม่มีตัณหาที่เป็นตัวต้องการอยู่ในนิพพานนั้น ท่านเรียกอัปปนิหิตนิพพาน

๕.๑.๒ กระบวนการทำงานของจิตในคัมภีร์อัฐสาสนี

กระบวนการทำงานของจิต คือการเกิดขึ้นของวิถิจิต กล่าวคือ การเกิดขึ้นโดยลำดับ ติดต่อกันของจิต เจตสิก รูป ในคัมภีร์อัฐสาสนี แยกได้เป็น ๒ ประเภท คือ

๑) ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทางปัญจทวาร (ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย) เรียกว่า ปัญจทวารวิถิ (จักขุทวารวิถิ, โสตทวารวิถิ, ชานทวารวิถิ, ชิวหาทวารวิถิ, กายทวารวิถิ)

๒) ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทางใจ เรียกว่า มโนทวารวิถิ ชื่อจิตในคัมภีร์ อภิธัมมัตถสังคหะเทียบกับชื่อจิตในคัมภีร์อัฐสาสนี คือ ปัญจทวาราวชชนจิต ใช้ศัพท์ว่า กิริยามโน-ธาตุหรือมโนธาตุ, สัมปฏิจฉันนจิต ใช้ศัพท์ว่า วิบากมโนธาตุ, สันตிரณจิต ใช้ศัพท์ว่า วิบากมโน-วิญญานธาตุ, โวภูตัพพนจิต ใช้ศัพท์ว่า กิริยามโนวิญญานธาตุ

๕.๑.๒.๑ กระบวนการทำงานของจิต หรือวิถิจิต ที่เกิดทางปัญจทวารวิถิ (จักขุทวารวิถิ)

กระบวนการทำงานของจิต หรือวิถิจิต ที่เกิดขึ้นทางตา กล่าวคือ จักขุทวารวิถิ เป็นต้น อธิบายได้ว่า เมื่อมีรูปารมณ (อารมณ์คือรูป) มากระทบกับจักขุประสาท (ประสาทตา) กล่าวคือ มีการกระทบกับภวังคจิตเป็นครั้งแรก เรียกว่า อตติภวังค์ (ภวังค์เดิมหรือมูลภวังค์หรือภวังค์แรก)

เมื่ออตติภวังค์ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อเรียก ภวังคจลนะ ดวงที่ ๑ (ภวังคจิตที่ไหวตัวตอบสนองต่อรูปารมณ ชื่อว่า ภวังค์ไหว) และเมื่อภวังคจลนะ ดวงที่ ๑ ดับลงทันใดแล้ว ภวังค์ค-จลนะ ดวงที่ ๒ (ภวังค์คุปัจเฉทะหรือภวังค์ตัด) จึงเกิดขึ้นทันที และทำหน้าที่ตัดกระแสภวังค์จากการรับอารมณ์เก่า เพื่อให้วิถิจิตรับรูปารมณใหม่ ซึ่งในขณะนี้นี้ยังเป็นภวังคจิตอยู่ ยังไม่ขึ้นสู่วิถิ (จิตที่ยังไม่ขึ้นสู่วิถิ เรียกวินิมุตตจิต แปลว่า จิตที่พ้นวิถิ หรือแยกตามทวารเกทหนัย เรียกทวารวิมุตตจิต ๑๙ แปลว่า จิตที่เกิดพ้นทวาร ๑๙ ดวง ซึ่งวิถิมุตตจิตหรือทวารวิมุตตจิต ๑๙ ดังกล่าว มีอารมณ์ ๓ อย่าง คือ (๑) กรรมอารมณ์ คืออารมณ์ที่เกิดจากการกระทำ (๒) กรรมนิมิตอารมณ์ คืออารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับการกระทำ (๓) คตินิมิตอารมณ์ คืออารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับสถานที่ไปเกิด)

เมื่อภวังค์คุปะเจตะ (ภวังค์คจลนะ ดวงที่ ๒) ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อเรียกว่า อวัจชนจิต หรือ ปัญจทวาราวัจชนจิต อันเป็นจิตที่เกิดขึ้นรับรูปรารมณใหม่เป็นดวงแรก และทำหน้าที่พิจารณาและหน่วงเหนี่ยวรูปรารมณนั้นมาสู่จักขุทวารวิจิตร ทำให้วิจิตรเกิดขึ้นเป็นไปตามลำดับ

หน้าที่ของ อวัจชนจิต หรือ ปัญจทวาราวัจชนจิต มีดังนี้ คือ

๑) ทำหน้าที่ (กิจ) พิจารณา (หรือรับ) อารมณได้ ๕ อย่าง คือ รูปารมณ, สัททารมณ, คันธารมณ, รสารมณ และโณภูมิจารมณ เพื่อให้วิจิตรหรือชีวิตของสัตว์ทั้งหลายสามารถดำเนินไปได้ โดยไม่ติดขัดเท่านั้น

๒) ทำหน้าที่ตัดกระแสภวังค์ไม่ให้เกิดขึ้นเลยเข้าไปในวิถิ (วิจิตรเกิดขึ้นครั้งแรกที่ปัญจทวาราวัจชนจิต

๓) เมื่ออวัจชนจิตยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปโดยแยบคาย (โยนิโส) แล้ว คือโดยความเป็นเหตุแห่งการได้รับประโยชน์สุข ฉะนั้น อวัจชนจิต จะเป็นตัวกำหนดชวนจิตให้เป็นกุศล ก็ยังขึ้นอยู่กับไวญญูปพจิต ตัดสินแล้วโดยแยบคาย (โดยแยบคายหรือโยนิโสมนสิการหรือเหตุแห่งการได้รับประโยชน์สุขนั้น เกิดขึ้นจากเหตุ ๔ ประการ อันได้แก่ ปุพเพตปฺปญฺญา คือ เป็นผู้ที่ได้สั่งสมบุญหรือปัญญามาแต่ปางก่อน ๑ ปฏิรูปเทสวาสะ คือ เป็นผู้อยู่ในสถานที่มีความเจริญ สะดวกสบาย ๑ สปัปฺริสฺสสยะ คือ เป็นผู้ชอบสมาคมกับบุคคลผู้มีธรรมและมีปัญญาดี ๑ อตฺตสํมาปณฺธิ คือ เป็นผู้ได้รับการศึกษาดีและตั้งตนไว้ในทางที่ชอบ ๑)

เมื่ออวัจชนจิตหรือปัญจทวาราวัจชนจิตดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อเรียก ปัญจวิญญานจิตหรือทวิปัญจวิญญานจิต เป็นจิตที่รับรูปรารมณนั้นโดยประจักษ์แจ้ง ซึ่งเห็นแต่เพียงสี (ทวิปัญจวิญญานจิต ได้แก่ จักขุวิญญานจิต ๒ เป็นต้น ซึ่งทำหน้าที่รูปรารมณ ที่เป็นกุศลวิบากอย่างหนึ่งหรืออกุศลวิบากอย่างหนึ่งหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าเป็นประตูทางเข้าให้กับอารมณในบรรดาอารมณทั้ง ๕ และอารมณทั้ง ๕ นี้จะเกิดพร้อมกันหรือเข้าทางทวารทั้ง ๕ พร้อมกันหมดไม่ได้ จะต้องเกิดหรือเข้าทีละทวาร เมื่ออารมณนั้นปรากฏชัดกว่าอารมณอื่นๆ)

เมื่อปัญจวิญญานจิต หรือทวิปัญจวิญญานจิตดับลง แล้วจิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อเรียก สัมปฏิจฉนจิต คือ จิตที่ทำหน้าที่รับอารมณที่เกิดต่อจากทวิปัญจวิญญานจิต และจิตที่ทำหน้าที่สัมปฏิจฉนจิตนี้รับอารมณได้ ๕ อย่างเหมือนกับปัญจทวาราวัจชนจิต จึงรวมเรียกจิตทั้ง ๓ ดวงนี้ (คือ ปัญจทวาราวัจชนจิต ๑ และสัมปฏิจฉนจิต ๒) ว่า มโนธาตุ ๓ คือ จิตที่รับอารมณ ๕ อย่างโดยแน่นอน

เมื่อสัมปฏิจฉนจิต ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อเรียกว่า สันตริณจิต คือ จิตที่ทำหน้าที่ไต่สวนอารมณ แล้วส่งให้ไวญญูปพจิตทำการตัดสินต่อไป

เมื่อสันตริณจิต ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อเรียกว่า ไวญญูปพจิต (ก็คือ มโนทวาราวัจชนจิต ที่ทำหน้าที่ไวญญูปพกิจ คือ ตัดสินอารมณเพื่อให้ชวนจิตเสพ) กล่าวคือ จิตที่ทำหน้าที่

ตัดสินอารมณ์ จิตที่ทำหน้าที่สำคัญที่สุดในปัญจทวารวิถี ก็ได้แก่ วัฏฐัพพนจิต (คือ มโนทวาราวชชนจิต) เพราะจิตดวงนี้ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ที่ไม่ดีให้เป็นดีได้ เรียกว่า โยนิโสมนสิการ (มนสิการเจตสิก) คือ การพิจารณาหรือการใส่ใจโดยแยบคาย กล่าวคือ การที่บุคคลจะมีการพิจารณาหรือการใส่ใจโดยแยบคาย ก็ด้วยเหตุ ๔ ประการ อันได้แก่ ปุพเพตปฺปญฺญา, สปัริสุปฺปสสยะ, ปฏฺฐูปเทสวาสะและอิตฺตสัมมาปณฺธิ (เมื่ออวชชนจิตหรือปัญจทวาราวชชนจิต และวัฏฐัพพนจิตทั้งสองยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปและตัดสินโดยแยบคายแล้ว ขวนจิตจะเป็นกุศล แต่ถ้าให้เปลี่ยนไปและตัดสินโดยไม่แยบคายขวนจิตจะเป็นอกุศล

ยกตัวอย่าง การตัดสินอารมณ์ที่ไม่ดีให้เป็นดี เช่น การเห็นสุนัขเฝ้าจัดเป็นอารมณ์ที่ไม่ดีสำหรับบุคคลทั่วไป (อกุศลที่เป็นอนิฏฐารมณ์เกิด) แต่สำหรับผู้ที่เป็นเจริญวิปัสสนากรรมฐานกลับเห็นเป็นอารมณ์ที่ดี (เพราะตัดสินด้วยโยนิโสมนสิการกุศลจึงเกิด) เพราะจะได้นำอารมณ์ที่เห็นคือซากสุนัขเฝ้ามาพิจารณาความเป็นอสุภะ และยกตัวอย่าง การเห็นอารมณ์ที่ดีแต่ตัดสินว่าไม่ดี เช่น การเห็นพระภิกษุเดินบิณฑบาตผ่านมา (กุศลที่เป็นอิฏฐารมณ์เกิด) แต่ภิกษุมีอาการไม่สำรวม ผู้ที่กำลังจะใส่บาตรเกิดความไม่พอใจ (โทสะเกิดเนื่องจากอโยนิโสมนสิการ) จึงไม่เลื่อมใสและไม่ใส่บาตรพระภิกษุ)

เมื่อวัฏฐัพพนจิต ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อเรียกว่า ขวนจิต คือ เป็นกามขวนจิตที่ทำหน้าที่เสพอารมณ์ เกิดขึ้น ๗ ขณะ (หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าเป็นตัวกรรมก็ได้) ขวนจิตอาจเป็น กุศลจิต อกุศลจิต หรือกิริยาจิต อย่างใดอย่างหนึ่ง

เมื่อขวนจิต ดวงที่ ๗ ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อเรียกว่า ตทาร์หมณจิต คือเป็นวิบากจิตที่ทำการเสพอารมณ์ต่อจากขวนจิตอีก ๒ ขณะ เหตุที่ตทาร์หมณจิตเกิดขึ้น ๒ ขณะนั้น เพราะการดับลงของกระแสอารมณ์นั้นยังมีกำลังมากอยู่จะดับลงที่ตทาร์หมณจิตขณะที่ ๑ (ดวงที่ ๑) ก็ยังมีกระแสอารมณ์เหลืออยู่ จึงต้องมีตทาร์หมณจิตเกิดขึ้นมารับกระแสอารมณ์อีก ๑ ขณะ (ดวงที่ ๒) ฉะนั้นกระแสอารมณ์ก็จะดับลงพร้อมกับตทาร์หมณจิตขณะที่ ๒ (ดวงที่ ๒) และจิตที่เกิดต่อก็เป็นภวังคจิต (ภวังค์หลัง) กล่าวได้ว่าเป็นการเสร็จสิ้นหรือสิ้นสุดของกระบวนการทำงานของจิต หรือวิถีจิตที่เกิดขึ้นทางตา กล่าวคือ จักขุทวารวิถี ซึ่งมีรูปารมณ์ที่เป็นปัจจุบันนิปผันนรูป เป็นอารมณ์ ส่วนในวิถีอื่นๆ เช่น โสททวารวิถี, ฆานทวารวิถี, ชิวหาทวารวิถีและกายทวารวิถี ก็มีกระบวนการทำงานของจิตหรือวิถีจิต เกิดขึ้นเหมือนกับที่เกิดทางจักขุทวารวิถีทุกประการ

การพิจารณาโดยแยบคายหรือโยนิโสมนสิการ สามารถเกิดขึ้นเองได้กับบุคคลหรือที่เรียกว่า โดยความเป็นเหตุแห่งการได้รับประโยชน์สุข ซึ่งเหตุดังกล่าว จะสามารถเกิดขึ้นได้ในลำดับแห่งอวชชนจิตหรือปัญจทวาราวชชนจิต เกิดขึ้นได้ด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ ปุพเพตปฺปญฺญา (สั่งสมบุญหรือปัญญามาแต่ปางก่อน), สปัริสุปฺปสสยะ (สมาคมกับสัตบุรุษ), ปฏฺฐูปเทสวาสะ (อยู่ในสถานที่อันควร) และอิตฺตสัมมาปณฺธิ (ตั้งตนไว้ชอบ)

หลังจากนั้น บุคคลสามารถที่จะทำให้โยนิโสมนสิการเกิดขึ้นได้ด้วยบุคคลหรือตนเอง ในลำดับแห่งโงฐัพพะจิต ด้วยการพิจารณา ตัดสินอารมณ์ที่ไม่ดี (อกุศลที่เป็นอนิฏฐารมณ์เกิด) ให้เป็นดีได้ ด้วยโยนิโสมนสิการอย่างแยบคายแล้ว ขวนจิตที่จะเกิดขึ้นในกระบวนการทำงานของจิต หรือวิธีจิตต่อไป จึงจะเป็นกุศลจิตได้ตามลำดับ

โยนิโสมนสิการได้เข้าไปมีบทบาทอยู่ในชีวิตประจำวัน ตั้งแต่เรื่องของการให้ทาน การรักษาศีล (วิรติเจตสิก ๓ คือ สัมมาวาจา, สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ) ซึ่งการปฏิบัติกุศลธรรมเหล่านี้ ล้วนแล้วแต่เกี่ยวข้องหรือเป็นอารมณ์ที่เกิดขึ้นทางปัญจทวารวิถีด้วยกันทั้งสิ้น ดังนั้น โยนิโสมนสิการจึงเป็นหลักการพื้นฐานเบื้องต้น ที่ก่อให้เกิดจิตที่มีสภาพเป็นมหากุศล คือ เจตนาหรือจิตอันโสมนัสสัมปยุตต์ด้วยปัญญา เกื้อกูลแก่การเจริญสมณวิปัสสนากรรมฐานของบุคคลในลำดับต่อไป

๕.๑.๒.๒ กระบวนการทำงานของจิตหรือวิธีจิตที่เกิดทางมโนทวารวิถี ประเภท อาทิกัมมิกฌานวิถี

มโนทวารวิถี หมายความว่า การเกิดขึ้นโดยลำดับติดต่อกันเป็นแถวของจิตเจตสิกทางใจ มี ๒ ประเภทคือ

๑) กามชวนมโนทวารวิถี คือจะเป็นวิถีที่รับกามอารมณ์ ได้แก่ อารมณ์ทั้ง ๖ ที่เป็นปัจจุบัน, อดีต หรืออนาคต แม้ในกาลวิมุตติอารมณ์ มโนทวารวิถีก็รับได้ มโนทวารวิถีจึงมีอารมณ์ได้ทั้ง ๖ คือ รูปารมณ์, สัททารมณ์, คันธารมณ์, รสารมณ์, โสภณูปารมณ์ และธัมมารมณ์ ทั้งที่เป็นปรมาตม์และบัญญัติ แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ

- อารมณ์ ๖ ที่มาปรากฏทางมโนทวารโดยตรง เรียกว่า สุทธมโนทวารวิถี มี ๔ อย่าง คือ อตวิภูตารมณ์วิถี (ตทารัมมณวาระ), วิภูตารมณ์วิถี (ชวนวาระ), อวิภูตารมณ์วิถี (โงฐัพพะวาระ), และอตวิภูตารมณ์วิถี (โมฆวาระ)

- อารมณ์ ๖ ที่เนื่องมาจาก ปัญจทวารวิถี เรียกว่า ตทณวัตติกมโนทวารวิถี มี ๔ วิถี คือ อตัตถัคคณวิถี ๑ สมุหัตถัคคณวิถี ๑ อัถถัคคณวิถี ๑ นามัคคณวิถี ๑

๒) อัปนาชวนมโนทวารวิถี คือ อัปนาจิตที่ทำหน้าที่เป็นชวนกิจ เสพอารมณ์อย่างเดียวนั้นแนบแน่นอยู่โดยเฉพาะ ซึ่งอัปนาวิถี มี ๒ ประเภท คือ

- โลภียอัปนาวิถี ได้แก่ อาทิกัมมิกฌานวิถี เป็นมโนทวารวิถีที่ยกอัปนาชวนะขึ้นเป็นประธาน มีญาณสัมปยุตตคามาวจรชวนะ ๘ ดวง (มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ และ มหาภิรียาญาณสัมปยุตตจิต ๔) ดวงใดดวงหนึ่ง ซึ่งมีชื่อว่า ภิรกรรม (ปริ), อุปจาร (อุ), อนุลอม (นุ), โคตรภู (โค) (หรือโหวทานในมคควิถีเบื้องต้น ๓) เกิดขึ้นเป็นบาทรองรับอัปนาชวนะเหล่านั้น

- โลภุตตรอัปนาวิถี ได้แก่ ฌานสมาปัตตวิถี, ปาทกฌานวิถี, อภิญญาวิถี, มัคควิถี, ผลสมาปัตตวิถี และนิโรธสมาปัตตวิถี

๕.๑.๓ วิเคราะห์กระบวนการทำงานของจิตในคัมภีร์อัฐสาสนี

๕.๑.๓.๑ การทำงานของจิตกับชีวิต

มโนกรรมถือว่าสำคัญที่สุด เพราะเป็นจุดเริ่มต้นของความเป็นไปแห่งชีวิต บุคคลคิดก่อนแล้วจึงพูดจึงทำคือแสดงออกทางกายและวาจา ขยายออกมาจากมโนกรรม ในกระบวนการแห่งชีวิตของบุคคล จะเห็นว่ากรรมมีส่วนร่วมในกระบวนการแห่งชีวิตทั้งหมด ประชุมปรุงแต่ง โครงสร้างและวิถีชีวิตของบุคคลนั้นๆ ในการดำเนินชีวิตอยู่ในโลก

ดังนั้น กระบวนการของกรรมกับกระบวนการทำงานของจิตเป็นอันเดียวกัน กล่าวคือ กระแสกรรมและกระแสจิตคือกระแสเดียวกัน กระแสจิตในโลภียภูมิ คือ กามภูมิ ๕๔ รูปภูมิ ๑๕ อรูปภูมิ ๑๒ เรียกว่า กรรม ในขณะที่กระแสจิตในโลกุตตรภูมิ ๘ เรียกว่า กิริยา หมายความว่า วิถีจิต (ขณะแห่งขวนจิตที่ ๙ ถึงขณะแห่งขวนจิตที่ ๑๕) คือช่องทางปฏิบัติการของกรรม ฉะนั้น กรรมมีสาระเป็นทั้งเหตุและผล โดยที่ความเป็นเหตุเด่นชัดมากกว่าความเป็นผล หมายถึงว่า ในการทำทางกาย วาจา และใจ แต่ละครั้งถือเป็นการก่อเหตุที่จะทำให้เกิดผลตามมา

ฉะนั้น วิธีสร้างกุศล หรือบำเพ็ญคุณงามความดีของบุคคล เพื่อให้ช่องทางการปฏิบัติการของกรรม แล่นไปในขวนจิตที่เป็นกุศล คือการให้ทาน รักษาศีล เจริญจิตภาวนาและระมัดระวังสำรวมอินทรีย์ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจของตนเอง เป็นต้น

๕.๑.๓.๒ การทำงานของจิตของปุถุชนกับจิตของอริยชน

พระอรหันต์นั้นดำเนินชีวิตอย่างเป็นอิสระท่ามกลางสภาพแวดล้อมต่าง ๆ เป็นการดำเนินชีวิตตามปกติเหมือนกับปุถุชนทั่วไป แต่ภาวะจิตของพระอรหันต์ปลอดโปร่งเป็นอิสระ ไม่ถูกปรุงแต่งบังคับด้วยราคะ โทสะ และโมหะ (ภายนอก) หรือกล่าวได้ว่า พระอรหันต์มีมหากิริยาจิตแทนมหากุศลจิต เพราะพระอรหันต์ไม่ได้สะสมกรรมอีกต่อไป มหากิริยาจิตเป็นกามภูมิซึ่งไม่ใช่ขวนจิตหรือโลกุตตรจิต พระอรหันต์มีกามาวจรจิต ท่านเห็น ท่านได้ยิน หรือ คิดเรื่องปัญญาธรรม แต่ไม่ว่าพระอรหันต์รู้อารมณ์ใดก็ตาม กุศลจิตหรืออกุศลจิตก็ไม่เกิด

พระอรหันต์ย่อมมีโยนิโสมนสิการคือการใคร่ครวญโดยถ้วนถี่และมีสติสัมปชัญญะคอยกันกระแสนั้นเป็นต้นไม่ให้เกิดขึ้นในขณะรับรู้สภาพโลก ปรากฏการณ์หรืออารมณ์ที่รับรู้จะดีหรือไม่ดีก็ไม่มีความรู้ที่เกิดขึ้นไม่แท้และผิดเพี้ยนจากความเป็นจริงได้ เพราะว่าพระอรหันต์หรือพระอริยบุคคลทั้งหลาย ท่านเหล่านั้นมีกิเลสเบาบางหรือละกิเลสได้เด็ดขาดแล้วรับรู้สภาพโลก

๕.๑.๓.๓ การทำงานของจิตกับการพัฒนาจิตด้วยสมณะและวิปัสสนา

การกำหนดพิจารณาด้วยสัญญาที่มีความหมายคือ เป็นคุณค่าทางจริยธรรมก็คือสัญญา กล่าวคือ สัญญาที่มีความสำคัญในกระบวนการพัฒนาจิตอยู่ในฐานะเป็นมรรคาสู่อ้อมธรรม เช่นกรณี สัญญา ๗ ประการ ซึ่งประกอบด้วย (๑) อนิจจสัญญา กำหนดหมายความว่าไม่เที่ยงแห่งสังขาร (๒) อนัตตสัญญา กำหนดหมายความว่าอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง (๓) อสุภสัญญา กำหนดหมายความว่าไม่งามแห่งกาย (๔) อาทีนวสัญญา กำหนดหมายโทษทุกข์ของกายอันมีความเจ็บไข้ต่างๆ (๕) ปหานสัญญา กำหนดหมายเพื่อละอกุศลวิตกและบาปกรรมทั้งหลาย (๖) วิราคะสัญญา กำหนดหมายวิราคะว่าเป็นธรรมละเอียดประณีต (๗) นิโรธสัญญา กำหนดหมายนิโรธว่าเป็นธรรมละเอียดประณีต

กระบวนการรับรู้เสพเสวยโลกเริ่มจาก (๑) आयตนะภายใน (๒) आयตนะภายนอก (๓) วิญญาณรวมเป็นผัสสะแล้วเกิด (๔) เวทนา แล้วต่อมาถึง (๕) สัญญา ต่อจากนั้นผลของการรับรู้เสพเสวยโลกจะนำไปสู่ความดีความชั่วขึ้นอยู่กับการปรุงแต่ง (สังขารเจตสิก ๕๐ ดวง) อย่างมีสติสัมปชัญญะกำกับหรือไม่มีสติสัมปชัญญะกำกับ

ปัญญากับวิญญาณสัมพันธ์แยกกันไม่ออก ปัญญารู้ชัดสิ่งใด วิญญาณก็รู้แจ้งสิ่งนั้น วิญญาณรู้แจ้งสิ่งใด ปัญญาที่รู้ชัดสิ่งนั้น แต่ธรรมทั้งสองมีกิจที่พึงทำต่างกัน นั่นคือ ปัญญาเป็นธรรมชาติที่ควรเจริญ วิญญาณควรกำหนดรู้

ในกระบวนการพัฒนาจิตตามกรอบไตรสิกขา เริ่มด้วยศีล สมาธิ ปัญญา จะเห็นว่า ปัญญาอยู่ในลำดับต่อจากสมาธิ แต่ความจริงแล้วปัญญากับศีลสัมพันธ์กันและเกื้อกูลแก่กัน มีอุปการะแก่กันและกัน ผู้มีศีลย่อมเกิดความร่มเย็นมองโลกและปรากฏการณ์ด้วยความเข้าใจ

การพัฒนาจิตหรือจิตที่มีความเจริญ คือจิตที่จะต้องประกอบด้วยสมณะและวิปัสสนา สมานนั้นจะทำการสงบระงับอกุศลธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อกุศลธรรม ได้แก่ การเพ่งกสิณ การเจริญอสุภกรรมฐาน การกำหนดลมหายใจด้วยอานาปานสติ และการเจริญเมตตาพรหมวิหาร เป็นต้น เมื่อสมาธิแก่กล้าแล้วจึงจะเกิดปัญญา คือความฉลาด หยั่งเห็นรูปรูปนาม ด้วยไตรลักษณ์

สมาธิของผู้ปฏิบัติธรรมในระดับวิปัสสนาญาณจัดเป็นขณิกสมาธิ คือ สมาธิชั่วขณะที่มีกำลังเทียบเท่าอุปจารสมาธิ จึงทำให้เกิดจิตตวิสุทธิได้ ต่อมาเมื่อสมาธิแก่กล้าจนได้บรรลุมรรคญาณแล้วจึงจะมีกำลังเทียบเท่าอัปปนาสมาธิ ผลของสมาธิอันสมควรแก่ผู้ปฏิบัติธรรมยังขึ้นอยู่กับบุญญาธิการของบุคคลนั้นว่าได้เคยสั่งสมมามากน้อยอย่างไร ส่วนการเจริญวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ อันได้แก่ จิตตานุปัสสนา คือการพิจารณาเห็น (อนุปัสสนา) จิตตสังขารที่เกิดขึ้น เพื่อการเกิดดวงตาเห็นธรรมในสังขารธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ดังนั้น การพิจารณาเห็นจิตจัดเป็นอริยสัจ ๔ และจิตย่อมปล่อยวางไม่ยึดมั่นถือมั่นในจิตตสังขาร

๕.๑.๓.๔ จิตในสังสารวัฏ

ในขณะที่คนเรามีชีวิตอยู่ในปัจจุบัน จิตของเราเกิด-ดับทุกขณะ จิตเกิด-ดับ ๑ ขณะ เรียกว่าจิต ๑ ดวง จิตแต่ละดวงมี ๓ ขณะย่อย คือ เกิดขึ้น (อุปาทะ) ตั้งอยู่ (ฐิติ) ดับไป (ภังคะ) จิตแต่ละดวงเมื่อเกิดขึ้นแล้วจะดำรงอยู่ชั่วเวลาสั้นมากแล้วก็ดับไป ก่อนจะดับลง (ภังคะ) จิตได้ส่งผลกระทบที่เก็บสะสมไว้ไปเป็นปัจจัยให้จิตดวงใหม่เกิดขึ้น (อุปาทะ) ดังนั้นจิตดวงใหม่เกิดขึ้น เพราะอาศัยพลังกรรม ของจิตดวงก่อนหน้านี้ที่เพ่งดับไป และจิตดวงที่เกิดตามมานี้ก็ตั้งอยู่ชั่วขณะและ ก็ดับไป ก่อนจะดับจิตนี้ ก็ส่งปัจจัยต่อเนื่องให้จิตดวงใหม่เกิดขึ้นอีก จิตเกิดดับต่อเนื่องกันเป็นสายโซ่ อย่างนี้ท่านเรียกว่ากระแสจิต ภาวะที่จิตเกิดสับต่อกันเป็นกระแส เรียกว่า สันตติ แม้จิตจะเกิดดับทุก ขณะ แต่ผลกระทบก็ไม่สูญหายไปพร้อมกับการดับของจิตแต่ละดวง เพราะจิตจะส่งทอดผลกระทบให้จิต ดวงใหม่เก็บรักษาต่อไปก่อนที่ตัวเองจะดับลง

ในชีวิตหนึ่งจิตเกิดดับนับครั้งไม่ถ้วนและคนเราก็เกิดและตายนับครั้งไม่ถ้วน ในช่วงชีวิต เดียวนี้แหละ จิตเกิด ๑ ขณะก็เท่ากับเราเกิด ๑ ครั้ง จิตดับ ๑ ขณะ ก็เท่ากับเราตาย ๑ ครั้ง เนื่องจากจิตของเราเกิดดับทุกขณะคนเราจึงเชื่อว่าเกิดและตายตามจำนวนครั้งของการเกิดดับของจิต ความตายชั่วขณะนี้ท่านเรียกว่า ขณิกมรณะ เราเกิดแล้วก็ตาย และตายแล้วก็เกิดสลับกันไปทุกขณะ

จิตตายแล้วก็เกิดเพียงชั่วขณะเดียวด้วยวิธีการเช่นใด จิตตายแล้วก็เกิดใหม่แบบข้าม ภพข้ามชาติด้วยวิธีการเช่นนั้น การตายแล้วเกิดแบบขณิกมรณะจำกัดอาณาบริเวณอยู่ในร่างกายเดียว แต่การตายแล้วเกิดใหม่แบบข้ามภพข้ามชาติเป็นการทิ้งร่างกายในภพภูมินี้แล้วถือกำเนิดในร่างกาย ของภพภูมิหน้า ที่กล่าวว่า สภาวะที่ตายแล้วเกิดใหม่แบบข้ามภพข้ามชาติมีกระบวนการไม่ต่างจาก การเกิดดับของจิตในชีวิตประจำวันของเรานั้นหมายความว่า จิตดวงสุดท้ายในชาตินี้เรียกว่า จุตติจิต เพราะเป็นจิตที่เคลื่อนย้ายภพ ออกจากร่างกายที่ปราศจากลมปราณ ขณะที่จุตติจิตดับลง มันได้ส่งพลัง กรรม และผลรวมของประสบการณ์ในชาตินี้ไปก่อให้เกิดจิตดวงใหม่ขึ้นในร่างกายใหม่ของชาติหน้า พระอรหันต์ท่านตัดกรรมได้จึงสามารถยุติกระบวนการเวียนว่ายตายเกิด

สำหรับสัตว์หรือบุคคลทั่วไปนั้น ผลกรรมที่สั่งสมอยู่ในจิตจะเป็นตัวกำหนดว่า จะไป เกิดในภูมิใด ในขณะที่ก่อนดับจิตตายจากโลกนี้ จิตจะไประลึกถึงภาพกรรม (กรรม) เห็นภาพที่เป็น สัญลักษณ์ของการทำกรรม (กรรมนิมิต) และนึกเห็นภาพของที่จะไปเกิดในชาติหน้า (คตินิมิต) แท้จริงแล้วกรรมที่ปรากฏในจิตก่อนตายมีลำดับการให้ผลก่อนหลัง ซึ่งแบ่งออกเป็น ๔ ชนิด คือ (๑) คุรุกรรม หมายถึง กรรมหนักจะให้ผลก่อนกรรมอื่น เช่น สมบัติ ๘ (กรรมหนักฝ่ายดี) อนัตตริยกรรม ๕ (กรรมหนักฝ่ายไม่ดี เช่น ฆ่าพ่อฆ่าแม่) เป็นต้น (๒) อาจิณณกรรม หมายถึง กรรมที่ ทำจนชิน มีความสำคัญรองจากคุรุกรรม เช่น ฆ่าสัตว์เป็นประจำหรือถือศีลเป็นประจำ (๓) อาสันน- กรรม หมายถึง กรรมใกล้ตาย ถ้าไม่มีทั้งคุรุกรรมและอาจิณณกรรม อาสันนกรรมจะให้ผล เช่นการทำ

สังฆทานก่อนตาย (๔) กตัตตากรรม หมายถึง กรรมที่สัปดาห์ทำ คือทำด้วยเจตนาอันอ่อน ถ้ากรรมสามารถอย่างข้างต้นไม่มีกตัตตากรรมจะให้ผล

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะเพื่อนำผลการศึกษาไปใช้

ผู้วิจัยขอเสนอให้นำความรู้ความเข้าใจในด้านพระอภิธรรมไปทำการอบรมให้กับผู้ปฏิบัติธรรม ดังนี้ คือ

๑) จัดกิจกรรมปฏิบัติธรรมในรูปแบบของการบรรยายหัวข้อธรรมที่ว่าด้วยปรมัตถธรรมตามคัมภีร์อรรถสาลีนี้ เพื่อนำไปใช้ในชีวิตรประจำวัน

๒) ทดสอบความเข้าใจในปรมัตถธรรมของผู้ปฏิบัติธรรมหลังจากที่ได้ฟังการบรรยายด้วยการสร้างแบบทดสอบความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับปรมัตถธรรม

๓) จัดให้มีการเจริญวิปัสสนากรรมฐานตามหลักปรมัตถธรรมเป็นประจำอย่างต่อเนื่อง

๔) ทดสอบความก้าวหน้าของผู้ปฏิบัติธรรม ด้วยการสร้างแบบทดสอบความเข้าใจเกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนากรรมฐานที่ถูกต้อง ตามแนวทางของปรมัตถธรรม

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

ผู้วิจัยได้ศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการศึกษาวิเคราะห์กระบวนการทำงานของจิตในคัมภีร์อรรถสาลีนี้ จึงเห็นว่าควรมีข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป ดังนี้

๑) ควรศึกษาวิจัยในคัมภีร์อรรถัมมวาทารของท่านพระพุทธธัตตเถระ

๒) ควรศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบกระบวนการทำงานของจิต ระหว่างคัมภีร์อรรถสาลีนี้ของท่านพระพุทธโฆสเถระ กับคัมภีร์อรรถัมมวาทารของท่านพระพุทธธัตตเถระ

๓) ควรศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบกระบวนการทำงานของจิตระหว่างคัมภีร์อรรถสาลีนี้กับคัมภีร์วิสุทธิมรรคของท่านพระพุทธโฆสเถระ